

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В УКРАЇНІ 1939–1945 рр.: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 94(477)''192/194'':623.746

Л.Є. Дещинський, Р.М. Постолювський*
Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
*Рівненський державний гуманітарний університет

СТАТУС УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Дещинський Л.Є., Постолювський Р.М., 2005

Проаналізовано стан та тенденції розвитку статусу України в міжнародних відносинах в 1939–1945 рр.

The condition and tendencies of development of the basic of Ukraine on international changes in 1939–1945 is analyzed.

На середину ХХ ст. український народ – один із найчисленніших у Європі – ще повністю не домігся природних цілей свого розвитку. Йдеться "про перетворення його на націю з усіма належними атрибутами, включаючи суверенну національну державність" [1]. В умовах жорстко централізованої країни, якою був СРСР, це відбувалося дуже повільно. Роки певної лібералізації режиму, в якому жили союзні республіки, змінювалися довгими періодами посилення тиску з боку центру.

Війна стала найжорстокішим випробуванням для СРСР. Вимагаючи максимальної мобілізації сил усіх народів на боротьбу з "коричневою чумою", вона привела до пом'якшення національної політики, пошуку шляхів пристосування її до тодішньої міжнародної системи. Створювався простір для вияву демократичних тенденцій, розширення повноважень союзних республік. Специфіка війни диктувала це насамперед у військовій та міжнародній діяльності. У той час ще йшли бої на фронтах Другої світової війни, але вже виразно почали виявлятися обриси нової системи міжнародних відносин, в якій Радянський Союз, на думку Сталіна, повинен був відігравати виключну роль. Московська "Правда" 28 січня 1944 р. опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР [2]. Сам факт проведення пленуму був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З'їзди партій, як відомо, в 1939–1952 рр. взагалі не скликалися.

Того ж дня, 28 січня, почала роботу 10-та сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю "Про перетворення Наркомату оборони і Наркозаксправ із загальносоюзних в союзно-республіканський наркомат" виступив заступник голови раднаркому закордонних справ СРСР В. Молотов [3]. Після короткого обговорення доповіді у цей самий день Верховна Рада одностайно ухвалила два запропоновані закони: "Про утворення військових формувань союзних республік..." та "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин...". Перший закон було прийнято для посилення оборонної могутності СРСР, а другий – з метою розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами із врахуванням назрілої потреби союзних республік у встановленні безпосередніх взаємин з іноземними державами [4].

Статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституціями союзних республік.

Несподіваним у цих подіях було майже все: і час, обраний для державних перетворень (розпал Другої світової війни), і раптовість у їх проведенні (пленум ЦК ВКП(б), й сесія Верховної Ради без будь-яких підготовчих компаній та заяв). Проте найнесподіванішою була сама форма перетворень – децентралізація головних наркоматів країни. Зрештою, поправки 1944 р. були відходом від традиційного федералізму, в якому функції оборони і зовнішніх відносин завжди залишалися у руках центру. Конституційні зміни 1944 р. у своїй основі не вкладалися у річище попередньої політики Сталіна щодо питань державного будівництва.

З'ясовуючи ці зміни, у своїй промові перед сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. В. Молотов сказав: “Йдеться не про звичайне перетворення двох наркоматів, йдеться про нові завдання і права союзних республік, по-перше, в справі оборони нашої країни, і, по-друге, в галузі зовнішніх відносин із зарубіжними державами й у зв'язку із цим – про важливі перетворення в нашій союзній державі... [5].

З трибуни сесії наркомату закордонних справ СРСР Молотов назвав постанови “новим кроком у практичному вирішенні національного питання у багатонаціональній радянській державі” [6]. Однак у кулуарах дипломатичних приймалень всезнаючі чиновники молотовського Наркомзаксправ на запитання щодо сенсу нововведень відповідали, що “розширення права союзних республік, Радянський уряд має на увазі практику Британської Співдружності” [7].

Саме в той час, коли з високих трибун проголошували пропагандистські слова про дружбу народів та “торжество радянської демократії”, у Сибір йшли потяги, заповнені представниками так званих “репресованих народів” [8]. 11 лютого 1944 р. та сама президія Верховної Ради СРСР, яка тиждень тому затвердила закони про розширення прав союзних республік, прийняла рішення про позбавлення ряду народів державності. Уже у березні 1944 р. Берія відвідувався перед членами політбюро ЦК ВКП(б) про “успішно проведену операцію по виселенню північнокавказьких народів [9].

У той час, коли в армії вивчали матеріали Х сесії про “торжество національної сталінської політики”, так звані “фільтраційні комісії” просіювали крізь “сито” випробувань на національну благонадійність десятки тисяч радянських воїнів. Карачаївці, чеченці, інгуші та болгары – герої війни і новобранці, комуністи та безпартійні – усі вони зосереджувалися у запасних частинах, позбавлялися військових квитків, права носіння погонів, холодної і вогнепальної зброї, потім відправлялися до середньоазіатських поселень НКВС [10]. Загалом у спецпоселеннях (з урахуванням представників усіх переселених народів) опинилися 5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядових. За сфабрикованими звинуваченнями в зраді Батьківщини насильно було виселено 12 націй і народностей [11]. На примусову міграцію за час війни були приречені близько 3,4 млн. людей [12].

Отже, зовсім не піклуванням про національний розвиток народів Союзу РСР були викликані сталінські конституційні перетворення, а складними реаліями міжнародної та внутрішньої політики, які мали бути враховані радянським урядом наприкінці Другої світової війни. Статус суверенних держав давав змогу Сталіну активніше використовувати радянські республіки у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем післявоєнних кордонів тощо. Наявність двох міністерств закордонних справ – загальносоюзного і республіканського – створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент, який посол США у Радянському Союзі А. Гарріман влучно назвав “двостволкою” [13]. Разом з тим конституційні поправки 1944 р. були також певною ідеологічною рекламою сталінської національної політики як для народів Європи й Азії, які (не без допомоги Сталіна) мали обирати собі новий устрій, так і для народів більшовицької імперії. Пояснюючи мотиви таких незвичайних для сталінського тоталітарного режиму дій, відомий американський аналітик К. Болен у своєму меморандумі урядові США писав: “Принаймні однією з цілей (цих заходів. – *Авт.*) є спроба зробити менш неприємним приєднання прибалтійських республік до складу СРСР, оскільки вони зараз мовби не абсорбуються Росією і на папері виглядають як незалежні держави зі своїми міністерствами закордонних справ і оборони. Полегшенню труднощів щодо визнання громадською думкою

приєднання Східної Польщі сприятиме те, що українці і білоруси мають об'єднатися з Українською і Білоруською радянськими республіками, а не йти під безпосереднє панування Москви. Очевидно, у цьому контексті, конституційні зміни в СРСР не тільки спрямовані на місцеве населення, а й на світову громадську думку” [14].

На Кримській конференції 1945 р. Сталіну все ж таки, як він і передбачав у розмові з Іденом, яка відбулася із 17 на 18 грудня 1941 р. під час візиту британського міністра закордонних справ до Москви [15], вдалося позитивно вирішити для себе питання Західної України та Західної Білорусі, а ось прибалтійська проблема залишалася без змін. Не допомогла навіть спроба радянських дипломатів запропонувати Литві одне з трьох крісел, що належали СРСР в ООН [16]. Де-юре Литва, Латвія й Естонія ніколи не були визнані Заходом складовою частиною Радянського Союзу.

Провівши аналіз мотивів запровадження в СРСР конституційних змін, А. Гарріман зазначав, що вони мають дещо пом'якшити “абсорбцію” прибалтійських країн, зробити її менш неприємною як для населення Литви, Латвії та Естонії, так й для світової громадської думки. Адже ці країни отримують (хоча й тільки на папері) свої наркомати оборони та закордонних справ, національної армії, в такий спосіб набуваючи вигляду напівнезалежних країн [17]. На думку американського дипломата повернення Західної України до складу СРСР у такому разі також набувало дещо іншого вигляду: “Українці і білоруси, – писав він, – об'єднуються знову вже з Українською та Білоруською республіками, а не йдуть під панування Москви” [18].

Те, що суверенітет республік був лише “паперовим”, у західних політологів не викликало жодних сумнівів. “Центральний контроль Москви, зазначав у своєму меморандумі шеф східно-європейського відділу Держдепартаменту США К. Болен, ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так і буде надалі” [19].

Інший зарубіжний вчений – П. де Вішар, – визначаючи юридичну природу Закону від 1 лютого 1944 р., називає його “актом внутрішнього суверенітету Радянської Росії”, в силу якого Українська РСР набула державності і міжнародної правосуб'єктності. При цьому він порівнював Закон Верховної Ради Союзу РСР з британським Вестмінстерським статутом 1931 р., який формально “дарував” британським домініонам рівноправний статус щодо Великобританії [20].

Постановою Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р. Україні, зокрема у ділянці міжнародних відносин, було повернено статус, який вона втратила у 1922 р. після передачі Києвом своїх зовнішньополітичних компетенцій, згідно із статтею 1 (параграф “а”) першої всесоюзної Конституції від 5 грудня 1936 р. До речі, ці факти містяться у заяві уряду УРСР про приєднання України до ООН, підписаній Хрущовим і Мануїльським. У ній зазначено: “УРСР, з населенням понад 40 мільйонів, є однією з найбільших європейських держав... УРСР, на основі своєї Конституції, прийнятої 30 січня 1937 р., а також змін і поправок, прийнятих Верховною Радою 4 березня 1944 р., відновлення прав, що раніше належали республіці, і які вона добровільно передала СРСР в 1922 р., на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами, укладання угод з ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях та в органах, створених ними” [21].

Громадськість України з ентузіазмом зустріла демократичні перетворення, сподіваючись на їх чесне здійснення. Віддзеркалюючи задоволення народу розширенням його прав, можливістю міжнародних зносин та власних військових формувань, республіканська преса акцентувала: “Українці вбачають у них новий крок і зміцнення своєї державності” [22].

Питання про відновлення безпосередньої участі Української РСР у міжнародних відносинах було розглянуте і вирішене в березні 1944 р. VI сесією Верховної Ради Української РСР, яка заслухала й обговорила доповідь Голови Президії Верховної Ради УРСР. У доповіді відзначалося, що у зв'язку із зростаючим політичним, економічним і культурним значенням Української РСР зростають її різноманітні економічні та культурні потреби, які можуть бути реалізовані не лише загальносоюзним представництвом за кордоном, але й шляхом встановлення безпосередніх відносин Радянської України з іноземними державами [23].

Сесія одногосно висловила за відновлення безпосередньої участі УРСР у міжнародних відносинах: 4 березня 1944 р. ухвалила Закон про утворення союзно-республіканського народного комісаріату закордонних справ УРСР. Відповідно до цього закону Конституцію УРСР було

доповнено статтею 15-б, яка зафіксувала право Української РСР брати безпосередню участь у міжнародних відносинах. “Українська РСР, зазначається в цій статті, має право вступити в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представниками” [24].

Україна першою серед союзних республік зробила реальні кроки на шляху втілення в життя рішень X сесії. Уже 5 лютого 1944 р. указом президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ республіки було призначено 38-річного О.С. Корнійчука – популярного на той час письменника – драматурга і громадського діяча, який працював з 1943 р. одним із заступників наркома закордонних справ СРСР Молотова [25].

Зазначимо, що призначення на таку високу державну посаду саме письменника не було чимось несподіваним для України. Адже ще у 1943 р. видатні українські поети П. Тичина і М. Бажан стали наркомом, відповідно, освіти та культури (цікаво, що Тичина навіть не був у той час членом партії) [26].

Така кадрова політика, що її проводив Хрущов, відповідала вищезгаданому пропагандистському наступу і мала на меті посилити патріотичні почуття українського народу та його лояльності до радянської влади [27]. У цей період готувалися й інші “письменницькі призначення” на державні посади. Так, колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В.С. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ восени 1943 р. Хрущов певний час брав на фронт “з метою вивчення” відомого українського письменника і кіномитця О.П. Довженка, якого планували висунути на один з найвищих постів у республіці [28].

Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п’єси “Фронт”, що з’явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору – конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, що значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення, – була підказана драматургу вищим більшовицьким керівництвом. На той час, коли радянські війська відчували гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п’єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., одразу після визволення Харкова (як виявилось, тимчасового), О. Корнійчук знову таки за “підказкою зверху” опублікував у “Радянській Україні” статтю, що започаткувала дискусію у радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім стосовно нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування “українського аспекта” польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган – газета “Правда”, а невдовзі О. Корнійчука було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов’янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Важливим завданням зовнішньої політичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів “з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією” [33]. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановленням дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. “Якщо ми встановимо дипломатичні зв’язки з цими країнами, – пояснював О. Корнійчук, – або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їх приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв’язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах” [29].

Наркомзаксправ України представив Хрущову також проект плану організації наркомату (він датувався 9 лютого 1944 р.). По суті в цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури зовнішньополітичного відомства республіки.

За розробленим О. Корнійчуком штатним розкладом, наркому належало мати двох заступників – по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату входили зв’язки з сусідніми державами – Польщею, Румунією, Чехословаччиною, другого – з Великобританією та Америкою, третього – з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною.

Четвертий відділ вирішував питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, мав готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером.

Передбачалося й утворення багатьох інших відділів – протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організацію бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, учбової частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), кравецької майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо.

Згідно з проектом планувалося підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі відповідно 2 і 6 осіб, по Румунії – 1 і 4, по Чехословаччині – 2 і 6, по Великобританії і Америці – 2 і 9 осіб.

Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо) мав становити 156 осіб, з них 42 – в основних чотирьох відділах [30].

Хоча структуру наркомату закордонних справ Української РСР не можна було назвати професійно сформованою, адже розклад по відділах виглядав досить сумбурно, вона в цілому відповідала тим завданням, що їх накреслив у своєму проекті О. Корнійчук: ґрунтувалася на визнанні примату загальносоюзних інтересів та усвідомленні прерогатив союзного відомства, хоча водночас була спрямована на встановлення дипломатичних відносин України з іншими державами, тобто на реальну участь республіки у виробленні зовнішньої політики СРСР.

Проте між планами і дійсністю, як з'ясувалося невдовзі, пролягала глибока прірва. У тому вигляді, що його уявляв О. Корнійчук, НКЗС України не судилося бути створеним.

Формування українського зовнішньополітичного відомства одразу здійснювалося не шляхом утворення відділів для встановлення прямих контактів з іншими країнами. За період перебування на посту першого наркома з “основних відділів” було утворено лише політичний (зав. відділу – Плахін), який займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Утім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів – Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію – НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами не оперував.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте в ньому було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу) [31].

Однак перебування Корнійчука на посаді наркома закордонних справ України виявилось нетривким. 13 липня його змінив на цій посаді старший більшовик, відомий діяч Комінтерну Мануїльський, який на той час працював заступником завідувача Інформаційним відділом ЦК ВКП(б). За його політичну діяльність на Україні Троцький назвав Мануїльського “одним з найогидніших ренегатів українського комунізму” [32]. Нове призначення Мануїльського відбулося не лише з відома, а й, ймовірно, за прямою вказівкою Сталіна. Про це свідчать записки Хрущова Сталіну з приводу своїх зустрічей 11 і 12 липня 1944 р. з О. Корнійчуком [33]. Адже навряд Хрущов з власної ініціативи так докладно інформував би Сталіна про реакцію Корнійчука на увільнення від обов'язків наркома, якби це не попросив сам “вождь”. Швидше за все Сталін прихильно ставився до Корнійчука як до письменника і громадського діяча, не хотів, щоб у того залишилась якась образа на нього за усунення від дипломатичної діяльності.

Саме тому, на нашу думку, Хрущовим і було висунуто такий “непристосований” аргумент за відставку Корнійчука, як незнання ним іноземної мови.

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення “обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У”, а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені укази про призначення Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу [34].

У західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді наркомзаксправ України партійним функціонером Мануїльським була пов'язана, насамперед з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці – комуністки Ванди Василевської (яка, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р. стала віце-президентом Польського комітету національного визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі). Отже, чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав [35].

Зазначимо, що такі глузування почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевську було призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спільки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка – заступника наркома закордонних справ СРСР – в самій країні нікого не турбувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці.

Тому вважаємо, обґрунтованими є твердження В.А. Гриневича про те, що причини кадрових змін у наркомзаксправ УРСР влітку 1944 р. були зумовлені внутрішніми підтекстами сталінської політики.

Дійсно, пробудження й швидке зростання виявів українського патріотизму в “другій радянській республіці”, прагнення втілити в життя у повному обсязі рішення X сесії Верховної Ради СРСР як у галузі оборони, так і в галузі зовнішніх зносин почали непокоїти союзний центр, адже “гра в розширення прав союзних республік” сприймалася в Україні “за чисту монету”. З іншого боку, для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Сталін на “дипломатичному фронті”, потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург: “ортодоксальному пристосуванцеві” Корнійчукові не вистачало ні “повного розуміння політичного моменту”, ані практичного більшовицького досвіду. Інша справа – старий більшовик Мануїльський!

Справді, новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у Сорбонні і Петербурзі, володів кількома мовами, а головне був “перевіраним партійним кадром”. З XI з'їзду РКП(б) Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і всією своєю попередньою діяльністю – підтримкою сталінського “плану автономізації” під час утворення Союзу СРСР (нагадаємо, що саме Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Сталіна в боротьбі проти намагань Раковського і Скрипника домогтися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. – виявив особисту відданість вождеві [36].

Безумовно, Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) його було призначено членом мирної делегації РСФРР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. У 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Мануїльський вів переговори з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу.

І, нарешті, прибувши в Україну, Мануїльський не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому він очолив “ідеологічну роботу”. Направлений центром в Україну Мануїльський мав виконувати ще й суто фіскальні функції, напівгласно наглядати за Хрущовим й бути готовим припинити надмірну захопленість останнього “українським моментом”. Отже, нове призначення Мануїльського свідчило про намір Москви дати зрозуміти, що вона не допустить виходу з-під контролю патріотичної ейфорії в Україні.

Підтекст проведеної в наркомзаксправ кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. Поширювали також чутки, що нібито планується заміна голови Раднаркому України “за перегини у національній політиці” Ждановим. Тому заміна О. Корнійчука Мануїльським патріотично настроєна українська творча інтелігенція сприйняла загалом негативно. Так, у розмові з приводу вищевказаних чуток, що відбулася у середині липня 1944 р. між Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: “Хрущов, Мануїльський, Жданов – чи не забагато для України?” [37].

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. [38]. Зміст цього документа свідчить про те, що наркомзаксправ УРСР було доручено

розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік (Положення про республіканські наркомати оборони розробив НКО СРСР).

Завдання, накреслені Мануїльським у проекті положення, склалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями. На відміну від “проекту Корнійчука”, в цьому документі наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв’язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція республіканських НКЗС, їх підпорядкованість в усіх питаннях центру.

Варто зазначити, що посилена увага до питань еміграції відрізняла “проект Мануїльського” від “проекту Корнійчука”, де про них навіть не йшлося. Це зумовлювалося принаймні двома моментами: по-перше, посиленням експансіоністських устремлінь сталінського керівництва наприкінці війни, в здійсненні яких питання еміграції та національних меншин в іноземних країнах мали відігравати певну роль, і, по-друге, занепокоєння з приводу зростання під час Другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, які переважно вороже ставилися до сталінського режиму.

Отже, фінансові функції щодо еміграції, що їх раніше в основному виконував НКДБ, Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС. Так, у пункті “в” документа йшлося про необхідність “вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР”.

Отже, “проект Мануїльського” в цілому не просто обмежував участь республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її до нуля. У концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання центру використовувати республіканські НКЗС лише як свої допоміжні філії, що діяли в суверенних державах, вирішуючи в такий спосіб геополітичні та пропагандистські завдання сталінської політики.

Подальший розвиток подій в Україні цілком відповідав планам, накресленим Мануїльським. Утім 1944 і 1945 роки пройшли під знаком очікування в Україні встановлення дипломатичних стосунків з іноземними країнами.

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов’янські сусіди України – Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв’язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР, – писала преса.

Надія на встановлення тісних зв’язків між Україною та Чехословаччиною не зменшилася й після приходу в наркомзаксправ УРСР Мануїльського. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловився за те, що Україна могла б стати ключовим членом слов’янського блоку [39].

Проте дипломатичні відносини між Чехословаччиною й Україною не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України “її споконвічній матері – Україні” про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною забули. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст було написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською) [40].

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським “люблінським урядом”, угодою про евакуацію українського і польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським) та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і Хрущовим у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього не відбулося.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то останні досить швидко розпізнали суть “сталінської гри” з “розширенням прав республік”. “Дезінтеграція” союзного НКЗС, як вважали західні дипломати, не позбавила його філії в республіках здійснення

функцій надконтролю і передусім щодо проведення його зовнішньої політики [41]. Тому від встановлення безпосередніх зв'язків з Україною західні країни відмовилися. Додамо, що пропозиція британського уряду про встановлення дипломатичних відносин з Україною викликала роздратовану реакцію Молотова, який “запевнив” британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів [42].

У самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце українського наркомзаксправ. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії в зв'язку із прибуттям у місто значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважилися запропонувати центру свої послуги. Завідуючий оргвідділу А. Плахін у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Коротченка зазначав: “Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагенство від НКЗС СРСР чи від НКЗС УРСР. Тому мені здається, краще не згадувати у листі (мається на увазі до Москви. – *Авт.*) про це, що я і зробив”. Це питання Москва вирішила на власний розсуд, зрозуміло, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагенство в Одесі й направив туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом [43].

Коментуючи зміни в Конституції СРСР і в конституціях союзних республік, що сталися 1944 р., американський радянознавець В.В. Аспатюріан у своїй праці “Союзні республіки у радянській дипломатії” відзначає, що “зміни від 1-го лютого 1944 р. започаткували нову фазу у ролі союзних республік, які виконують одночасно функцію суб'єктів та об'єктів радянської дипломатії...”. Проект двох доповнень мав завдання перетворити серйозні сепаратистські сили, визволені в часи німецької окупації, у догідний засіб для розгортання відцентрового руху і, водночас створити передумови для того, щоб багатонаціональний характер радянської держави використати як ефективний інструмент радянської дипломатії. Союзними республіками можна маніпулювати не тільки як об'єктами радянської дипломатії, але теж як суб'єктами. Конституційні зміни уможливають те, що союзні республіки можуть бути використані як засоби територіальної експансії, використовуючи при цьому дуже невиразне поняття принципу національного самовизначення, які теж використані як суб'єкти плюралістичної репрезентації Союзу у багатосторонніх дипломатичних органах і асамблеях, маючи на увазі значну еластичність міжнародного права, як наприклад, у питанні складеної суверенності [44].

В.В. Аспатюріан наводить приклад того, що Москва зручно використовувала зовнішньополітичну репрезентацію УРСР (і також БРСР) в імперських інтересах – як у внутрішньому житті, так і на міжнародній арені. Зокрема важливе значення такого типу політики щодо союзних республік, – за словами В.В. Аспатюріана, – мала для нерозвинених, щойно усамостійнених народів Африки і Азії, для яких формальний аспект розв'язання національного питання в СРСР має сильне звучання. З іншого боку, ця політика Москви має завдання нейтралізувати можливі звинувачення в колоніалізмі і, що важливіше, будь-які намагання діяти під кутом ліквідації СРСР як централізованої імперії [45].

Інший дослідник радянської дійсності, Е.Р. Гудман, пише про “поширення прав” окремих республік СРСР: “Надзвичайно високу маніпулятивність радянського федералізму показово ілюструє конституційна зміна 1944 р. Вона спрямовує кожну союзню республіку “вступати у прями зв'язки з іноземними державами” і творити “власні республіканські збройні формування; причому однак ті обидва почини мали б бути здійснювані в рамках політики, визначеної органами державної влади в СРСР ...” [46].

Тому “перетворення” 1944 р. виявилися справжньою фікцією, тим політичним маневром, метою якого було задоволення амбіцій сталінського керівництва. Жодних реальних прав та свобод ні Україна, ні інші республіки не отримали, а навпаки, ще більше були прив'язані до сталінської імперської колісниці. З цього боку і конституційні поправки якнайкраще відбивали основні тенденції сталінської внутрішньої політики – політики брехні, лицемірства і, зрештою, репресії. Адже “демократичні ігри” тиранів завжди закінчувались трагедією для народів. За “найсправед-

ливішою” сталінською Конституцією 1936 р. йшов горезвісний 1937 р. Поправки 1944 р. проголошувалися паралельно із здійсненням у країні репресій проти цілих народів. “Розширення прав союзних республік” вилилося після війни в посилення терору .

1. Симоненко Р. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 10. 2. КПРС в резолюціях та рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т. 6. – С. 107. 3. Радянська Україна. – 1944. – 2 лютого. 4. Радянська Україна. – 1944. – 3 лютого. 5. Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР. 1944 р. з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 30. 6. Радянська Україна. – 1994. – 2 лютого. 7. Там само. 8. *Foreign Relations of the United States / Diplomatic Papers 1944. Europe.* – Washington, 1966. – Vol. IV. – P. 820. 9. Ибрагимбей Х.М. Сказать правду о трагедии народов // Политическое образование. – 1989. – № 4. 10. На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР (лютий 1990 р.) зазначилось, що з 1944 року до 1951 року було виселено 65906 сімей – 203065 осіб “пособников отряда оуновцев – УПА” // Изв. – 1990. – 10 февраля. 11. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 41. 12. *Межнациональные отношения: Исторический опыт и современные проблемы* // Политическое обозрение. – 1989. – № 8. – С. 37. 13. *Історія України.* – Львів, 1996. – С. 317. 14. *Foreign Relations of the United States.* – P. 821. 15. *Ibid.* – P.822. 16. Див.: Стенограма переговорів між Й. Сталіном та А. Іденом про територіальні зміни у Східній Європі // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 120–125. 17. Kolko G. *The Politics of War: Allied Diplomacy and the World Crisis of 1945.* – London, 1968–1969. – P. 227. 18. *Foreign Relations of the United States.* – P. 822. 19. *Ibid.* – P. 817. 20. *Ibid.* – P. 811. 21. Цит. за: Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти). – С. 26. 22. Правда. – 1945. – 29 апреля. 23. Симоненко Р. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 10. 24. Див.: Шоста сесія Верховної Ради УРСР 1–4 березня 1994 року: Стенографічний звіт. – Київ–Харків: Укрдержвидав, 1944. – С. 224. 25. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 7. 26. Радянська Україна. – 1944. – 6 лютого. 27. Гриневич Р.А. Утворення народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 36–37. 28. Цікаво, що росіянин М. Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. “Оскільки буде незручно, – коментував це у своїх споминах колишній югославський комуніст М. Джилас, – що на Україні навіть голова уряду – не українець! 29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр.713, арк. 64. 30. Там само, арк. 1–6. 31. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР (1944–1945 рр.). – С.39. 32. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 33–35. 33. Троцький Л.Д. Об Украине // Комсомольское знамя. – 1990. – 2 нояб. 34. ЦДАГОУ, ф. 1, ст. 23, стр. 1144, арк.1. 35. Там само, арк. 10. 36. Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II.* – New Brunswick, 1964. – P. 381. 37. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.). – С.47. 38. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1389, арк. 5. 39. Радянська Україна. – 1944. – 11 лютого. 40. Aspaturian V. *Op. Cit.* – P.196. 41. *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1953. A Documentary Collection.* Kingston, Ontario-Vestal; New York, 1987. – P.155. 42. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1444, арк. 1. 43. Українська РСР на міжнародній арені. – К., 1963. – С.79–90. 44. Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1949–1958. – Т. 40. – С. 235. 45. Vernon V. Aspaturian. *The Union republics in Soviet diplomacy.* – Geneve, 1960. – P. 166. 46. Elliot R. Goodmen. *The Soviet design for a world state.* – New York: Columbia University Press, 1961. – P. 260, 261.